

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Inleiding

Honings, R.A.M.; Veer, C.B. van 't; Bel, J.

Citation

Honings, R. A. M., Veer, C. B. van 't, & Bel, J. (2021). Inleiding. In *De postkoloniale spiegel: de Nederlands-Indische letteren herlezen* (pp. 9-27). Leiden: Leiden University Press. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3277176>

Version: Publisher's Version

License: [Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3277176>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

ONDER REDACTIE VAN
RICK HONINGS, COEN VAN 'T VEER EN JACQUELINE BEL

DE POSTKOLONIALE SPIEGEL

De Nederlands-Indische
letteren herlezen

LEIDEN
UNIVERSITY PRESS

De postkoloniale spiegel

ONDER REDACTIE VAN
RICK HONINGS, COEN VAN 'T VEER EN JACQUELINE BEL

DE POSTKOLONIALE SPIEGEL
De Nederlands-Indische
letteren herlezen

LEIDEN UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie is mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van:
Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm
Jaap Harten Fonds
J.E. Jurriaanse Stichting
Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV)
Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS)
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting

Beeldredactie: Rick Honings & Coen van 't Veer
Tekstredactie: Susanne Onel
Vormgeving: Crius Group
Illustratie omslag: © Peter van Dongen
Druk: Wilco, Amersfoort, The Netherlands

ISBN 978 90 8728 373 5
e-ISBN 978 94 0060 417 9
NUR 617, 680

© Rick Honings, Coen van 't Veer en Jacqueline Bel / Leiden University Press, 2021

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Er is naar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt geadviseerd contact op te nemen met de uitgever.

Inhoud

Inleiding	9
Rick Honings, Coen van 't Veer & Jacqueline Bel	
I Het oude Indië. De negentiende eeuw	
1 Klewangwettende gezangen en knevelarij: Multatuli	31
Jacqueline Bel	
2 'Minacht mij niet omdat ik slechts een vrouw ben!': Mina Kruseman	49
Petra Boudewijn	
3 Sneeuwwitte krullen, gitzwarte vlechten: Melati van Java	67
Nick Tomberge	
4 'Ziet ge niet in dat al wat inlander, al wat halfbloed is, den blanke haten moet?': Annie Foore	81
Rianti Manullang & Floor Naber	
5 'Hij blijft tegenover de Inlander een rasechte koloniaal': P.A. Daum	99
Rick Honings	
6 Mensen en (hun) natuur in Indië: Thérèse Hoven	123
Marijke Denger	
7 Van diepe angst en stil genot: Louis Couperus	141
Elleke Boehmer & Coen van 't Veer	

II Van Indië naar Indonesië. De eerste helft van de twintigste eeuw

8	Sterrentintelingen van het verleden: Augusta de Wit
Arnoud Arps	161
9	Onschuldige kinderen van de kolonie? <i>Ot en Sien in Nederlandsch Oost-Indië</i>
Amalia Astari & Rick Honings	181
10	Vertrapt door totoks en opzijgeduwd door Chinezen en Javanen: Victor Ido
Olf Praamstra	197
11	Verhalen van vervreemding: Carry van Bruggen
Remco Raben	217
12	Inheems geweld en witte afwezigheid: Madelon Székely-Lulofs
Gábor Pusztai	229
13	Jasmijn en maanlicht: E. du Perron
Gloria Wekker	247
14	'Ik neem een heel eigen plaats in': Beb Vuyk
Olf Praamstra	259
15	Twee Indonesische stemmen: Suwarsih Djojopuspito en Arti Purbani
Christina Suprihatin & Coen van 't Veer	277

III Terugkijken en tegenschrijven. 1945 tot heden

16	Het kolonialisme als goedbedoeld misverstand: A. Alberts
Coen van 't Veer	297
17	Herinneren om niet te vergeten: Rob Nieuwenhuys
Petra Boudewijn	313
18	'Het brandde weer ergens': Maria Dermoût
Pamela Pattynama	335
19	Op zoek naar een eigen Indo-identiteit: Vincent Mahieu/Tjalie Robinson
Jeroen Dewulf	351

20	'Eigenlijk is het allemaal pas gisteren gebeurd': F. Springer Erica van Boven	367
21	Een zoekende spelbreker: Marion Bloem Liesbeth Minnaard	381
22	'Ik was er gelukkig': Jeroen Brouwers Esther Op de Beek	397
23	Van betovering tot inzicht: Hella S. Haasse Judith Gera	415
24	Geen ideologie maar corpologie: Adriaan van Dis Frans-Willem Korsten	433
25	'Op je plaats blijven en tegelijk blijven stromen': Alfred Birney Jaap Grave	447
26	De krachtige stem van een Javaanse <i>njai</i>: Dido Michielsen Judith E. Bosnak	465
	Noten	483
	Bibliografie	513
	Personalia	529
	Register	534

△
‘Vue du palais de Buitenzorg’, W.J. Gordon naar
A.J. Bik, uit: *Vue prise des domaines de Koeripan,*
appartenant a Mr.J.J. van Braam. Amsterdam 1842.
Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, KITLV
47B23.

Inleiding

RICK HONINGS, COEN VAN 'T VEER & JACQUELINE BEL

In 2020 was het 75 jaar geleden dat Indonesië de onafhankelijkheid uitriep. Op 17 augustus 1945, 's morgens om tien uur, las Sukarno de Proklamasie voor in de tuin van zijn huis. Batavia werd in 1942 door de Japanners omgedoopt in Jakarta. Die naam bleef gehandhaafd. Een dag later werd Sukarno de eerste president van de nieuwe Republiek Indonesia. Hierna duurde het nog ruim vier jaar totdat Nederland na het voeren van een oorlog met de Indonesische vrijheidsstrijders beseftte dat de geschiedenis voorgoed was veranderd. Na bijna 350 jaar was er een einde gekomen aan de koloniale verbintenis met Nederland, die begon toen in 1596 de eerste Hollandse schepen voor de kust van Java verschenen. Kort hierna, in 1602, werd de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) opgericht, die tot 1799 bestond. Pas in de negentiende eeuw – vanaf 1816, na het Engelse Tussenbestuur – werd Indië ook effectief een kolonie van Nederland, wat het dus tot 1945 is gebleven. Alleen in Nieuw-Guinea eindigde de overheersing pas in 1962. Het was de bedoeling om de 75ste verjaardag van de Indonesische onafhankelijkheid in 2020 groots te vieren, maar als gevolg van de wereldwijde corona-epidemie – die ook Indonesië hard had getroffen – moest dat bescheiden gebeuren.

Indonesië mag dan al lang onafhankelijk zijn, de herinnering aan het koloniale verleden in 'de Oost' is nog altijd springlevend. Veel Indische en niet-Indische Nederlanders verzamelen zich elk jaar op de Pasar Malam, thans Tong Tong Fair geheten, in Den Haag. Nasi, saté en sambal zijn zo ingeburgerd dat menigeen niet meer weet hoe exotisch deze gerechten ooit waren voor degenen die er overzee voor het eerst van proefden. Elke week staan er overlijdensadvertenties in de krant van personen die in Indië geboren zijn. De namen van de plaatsen waar zij het levenslicht zagen, zoals Batavia of Buitenzorg, bestaan niet meer. Nog even en de laatste in Indië geboren Nederlanders zullen niet meer in leven zijn.

Het koloniale verleden in Azië staat momenteel in het middelpunt van de belangstelling. Er gaat geen dag voorbij zonder dat erover geschreven wordt in kranten, tijdschriften en op internet. Op de televisie worden er documentaires en films over uitgezonden, zoals *Onze jongens op Java* (2019) van regisseur Coen Verbraak en *Ze noemen me baboe* (2019) van

Sandra Beerends. In de eerste staan de verhalen centraal van jonge Nederlanders die na de Tweede Wereldoorlog als soldaat naar Indië werden gestuurd, in de tweede de ervaringen van een inheemse kinderverzorgster die met een Nederlandse familie naar het ‘land van de overheerser’ reisde. In 2020 ging bovendien de speelfilm *De Oost* in première, waarin het Nederlandse koloniale geweld tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog op nietsverhullende wijze in beeld wordt gebracht, gezien vanuit het perspectief van een soldaat die dient bij de Speciale Troepen van Raymond Westerling. Het zijn slechts enkele voorbeelden uit een ware stortvloed aan aandacht voor alles wat betrekking heeft op het voormalige Nederlands-Indië.

Uit alle media-uitingen blijkt dat Nederland niet meer het land is dat het 75 jaar geleden was: het is veranderd in een multi-etnische samenleving. Mede onder invloed daarvan wordt het meer en meer gedwongen kritisch naar zichzelf en zijn verleden te kijken en om zijn zelfbeeld te herdefiniëren. Steeds vaker klinkt de roep om de overheersende visie die Nederland lange tijd op Indië had, bij te stellen. Een paar jaar geleden pleitte schrijver Reggie Baay ervoor om de oude koloniale leus ‘Daar werd wat groots verricht’ te vervangen door de postkoloniale variant ‘Daar werd wat gruwelijks verricht’.¹ In 2016 startte in opdracht van de overheid een groot onderzoeksprogramma naar het gebruik van geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd: *Independence, Decolonization, Violence and War in Indonesia, 1945-1950*, een samenwerking van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD). Nederland worstelt, kortom, nog altijd met zijn koloniale verleden.

Zo denken veel Nederlandse musea na over manieren om koloniaal taalgebruik te vervangen en hun collecties te ‘dekoloniseren’. In Nederland is bovendien, net als in andere landen, de discussie opgeblaaid over de vraag wat er met de standbeelden van koloniale ‘helden’ moet gebeuren. Kan bijvoorbeeld het beeld van Jan Pieterszoon Coen – de ‘stichter’ van Batavia, die onder meer de dood van duizenden bewoners van het eiland Banda op zijn geweten heeft – in Hoorn blijven staan, eventueel met een kritische tekst erbij, of moet het uit de openbare ruimte worden verwijderd? Zulke discussies zijn onderdeel van wat men de Nederlandse *Vergangenheitsbewältigung* zou kunnen noemen.² Zoals de Duitsers sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog bezig zijn om in het reine te komen met hun nationaalsocialistische verleden, zo worstelt Nederland nog altijd met zijn koloniale geschiedenis.

Een verschil met Duitsland is dat dit verwerkingsproces hier pas relatief laat op gang is gekomen. Tot voor kort overheerste het beeld van Nederland als een humane kolonisator, die ook veel goeds had gedaan

4
Geïdealiseerde afbeelding van verschillende bevolkingsgroepen van de koloniale samenleving in Indië samen in een paardentram, uit: M.T.H. Perelaer, *Het kamerlid Van Berkenstein in Nederlandsch-Indië* (1888-1890). Collectie Atlas van Stolk, 46101.

voor Indonesië, zoals de stichting van scholen en ziekenhuizen en de aanleg van wegen. De fotoboeken van Rob Nieuwenhuys zijn illustratief hiervoor. Ze bieden een geromantiseerde visie op het oude Indië. Tussen 1981 en 1988 publiceerde hij er drie, onder de reekstitel *Tempo doeloe – een verzonken wereld*.³ Wie ze bekijkt, krijgt een beeld van een paradijselijke tijd voorgeschoteld: taferelen van ‘witte onschuld’, met exotisch eten, prachtige witte huizen, bedienden en een overweldigende natuur. De schaduwkanten van de koloniale samenleving krijgen veel minder aandacht, al zijn ze niet afwezig. Nieuwenhuys accepteerde het dat Indië onafhankelijk was geworden, maar koesterde ook nostalgische verlangens naar zijn kindertijd in de kolonie en liet zich ontroeren door oude foto’s en verhalen.

Voor wie Indië uit eigen ervaring kende, zoals Nieuwenhuys, die in 1908 te Semarang werd geboren, zorgde het verlies voor weemoed. Nog in 2018 publiceerde Kester Freriks, die in 1954 in Jakarta het levenslicht zag, het pamflet *Tempo doeloe, een omhelzing*, waarin hij het recht op het hebben van heimwee naar Indië opeiste.⁴ Het is echter cruciaal om onderscheid te maken tussen de individuele ervaring en de collectieve herinnering van een natie. Tegenover een gelukkige herinnering van de een staat het leed van vele anderen, die geen stem hadden en wier verhalen nooit op papier zijn gezet.

Dat wil niet zeggen dat er nooit aandacht is geweest voor de schaduwzijden van het Nederlandse kolonialisme. Al in 1969 werd, in opdracht van de regering, de zogenaamde *Excessennota* gepubliceerd, mede opgesteld door Cees Fasseur, toen ambtenaar op het Ministerie van Justitie en later hoogleraar in de Geschiedenis van Zuidoost-Azië in Leiden. De conclusie van dit onderzoeksrapport was dat er tijdens de Indonesische

Onafhankelijkheidsoorlog (1945-1949) weliswaar sprake was geweest van geweld, maar dat dit excessen waren. Dat het geweld niet incidenteel maar structureel van aard was, is inmiddels aangetoond door Rémy Limpach in *De brandende kampongs van Generaal Spoor* (2016).⁵ Ook in andere recente publicaties wordt de nadruk gelegd op de donkere kanten van het kolonialisme. Piet Hagen publiceerde in 2018 zijn boek *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing*, waarin hij laat zien hoeveel strijd er om de heerschappij in de archipel is gevoerd.⁶

Dat de tijden veranderd zijn, blijkt ook uit het feit dat koning Willem-Alexander in 2020 zijn excuses aan Indonesië aanbood voor het Nederlandse geweld tijdens de dekolonisatieoorlog. Dat was een historische gebeurtenis, waarmee hij verder ging dan zijn moeder, de vroegere koningin Beatrix.

Ook uit twee in het herdenkingsjaar 2020 verschenen geschiedenissen van Nederlands-Indië blijkt dat Nederland meer dan voorheen doordrongen is van zijn eigen gewelddadige rol en van de noodzaak om niet alleen aan het Nederlandse maar ook aan het Indonesische perspectief aandacht te besteden. Zo publiceerde historicus Martin Bossenbroek *De wraak van Diponegoro. Begin en einde van Nederlands-Indië*, waarin naast twee Nederlandse bestuurders twee Indonesische vrijheidsstrijders de hoofdrol spelen: de Yogyakartaanse prins Diponegoro en de nationalist Sukarno.⁷ De eerste nam het op tegen de Nederlanders tijdens de Javaoorlog (1825-1830), de ander deed dat tijdens de strijd voor onafhankelijkheid halverwege de twintigste eeuw. Aandacht voor inheemse stemmen is er ook in het recent verschenen *Revolusi* (2020) van de historicus David Van Reybrouck, het resultaat van een langdurig onderzoek naar het Nederlandse kolonialisme en de Indonesische vrijheidsstrijd, waarvoor hij onder meer in Indonesië de laatste, uiteraard stokoude, ooggetuigen interviewde over hun herinneringen. In 1945 waren ze jong en omarmden ze enthousiast de revolutionaire idealen en de wens om zich van de koloniale ketenen te ontdoen.⁸ De Nederlandse *Vergangenheitsbewältigung* is, kortom, in volle gang.

Het maatschappelijke debat vraagt ook om het herijken van de koloniale geschiedenis en de representatie daarvan in de Nederlands-Indische letteren uit heden en verleden. *De postkoloniale spiegel* is bedoeld als een zelfkritisch onderzoek naar hoe de literatuur omgaat met het koloniale verleden.

Nederlands-Indische letteren

In het proces waarin Nederland in het reine probeert te komen met zijn koloniale verleden, heeft de literatuur slechts een bescheiden rol, al wordt vaak naar Multatuli en zijn *Max Havelaar* (1860) verwezen, een pamflet in romanvorm, dat een ‘rilling’ door het land deed gaan. Het boek droeg er mede toe bij dat er in Nederland aandacht kwam voor de verbetering van

het lot van de Javaan. *Max Havelaar* werd zo belangrijk geacht dat het boek een eigen ‘venster’ kreeg in de canon van Nederland.⁹ Het wordt doorgaans bestempeld als de eerste ‘Indische roman’ in de Nederlandse literatuur.

Maar veel verder dan Multatuli kijkt men meestal niet, al zouden er na hem nog honderden Nederlands-Indische werken verschijnen. Het gebrek aan aandacht voor romans als bron voor geschiedschrijving was voor Kester Freriks aanleiding om eind december 2020 – toen het onderhavige boek *De postkoloniale spiegel* al zijn voltooiing naderde – een opinieartikel in *NRC Handelsblad* te publiceren onder de titel: ‘De nieuwste Indonesische geschiedschrijving mist literaire bronnen’. Freriks betreurt het dat de letterkunde vrijwel geen rol speelt in het debat over de geschiedenis van Nederlands-Indië. Dat acht hij een gemis, omdat juist de literatuur ‘psychologische verdieping’ kan bieden. Men kan er volgens Freriks bovendien mee onderbouwen dat het Indonesische onafhankelijkheidsstreven in 1945 niet uit de lucht kwam vallen; het sluimerde al eerder. Meer aandacht voor de rol van literatuur in het debat over het kolonialisme zou volgens Freriks een genuanceerder perspectief kunnen opleveren.¹⁰

Begin 2021 reageerde Martin Bossenbroek in *NRC Handelsblad* op Freriks artikel. Volgens hem kleven er grote bezwaren aan diens pleidooi om literatuur als een historische bron te gebruiken. Romans zijn hiervoor volgens hem alleen bruikbaar als aangetoond kan worden dat ze concrete invloed hebben gehad op de loop van de geschiedenis: ‘Als het signaal wordt afgegeven, maar door niemand opgepikt, sterft het weg. Dan hebben zelfs de meest baanbrekende ideeën en inzichten over de koloniale wanverhoudingen geen daadwerkelijke consequenties voor de loop van de geschiedenis. Dan blijven het kanaries in een kolenmijn.’ Alleen als een roman aantoonbaar invloed heeft gehad op de politieke gebeurtenissen – zoals *Max Havelaar* – kan die als bron voor de historicus bruikbaar zijn: ‘Historici moeten acht slaan op stuiptrekkende kanaries en empathische literatoren, maar de meningen en gedragingen van de hoofdrolspelers zelf [...] zijn noodzakelijkerwijs leidend om de historische werkelijkheid te kunnen doorgronden. En die haal je uit harde, contemporaine bronnen.’¹¹

Bossenbroek huldigt daarmee een veelgehoord, maar achterhaald standpunt.¹² Al in 1985 wierp de Amerikaanse historicus Dominick LaCapra in zijn boek *History & Criticism* de vraag op waarom een historicus zich in hemelsnaam met romans zou inlaten: ‘Why should a professional historian bother to read novels?’ Volgens hem was het de treurige werkelijkheid dat veel historici daadwerkelijk zo dachten: ze lazen misschien wel romans voor hun plezier, in hun vrije tijd, maar dit soort boeken speelde vrijwel geen rol in hun wetenschappelijke onderzoek. Het dedain van veel historici ten aanzien van romans was volgens hem niet terecht. Literatuur biedt juist informatie die in archiefstukken en andere ‘harde’ historische bronnen niet te vinden is: ‘The novel, unlike historio-

graphy, may invent characters and events and give rise to configurations that are not available in the writing of history.’¹³

Een literair werk staat altijd in relatie met de omringende werkelijkheid, waardoor het beïnvloed is, maar waar het zelf ook invloed op uitoefent. Literatuur helpt de samenhang te zien in de feiten die non-fictionele historische bronnen produceren en biedt inzicht in de denkpatronen van een tijd.¹⁴ Waar veel historische bronnen zwijgen, bevatten romans en verhalen informatie over hoe mensen voelden en dachten. Ze vormen de graadmeter van de tijd waarin ze verschenen. Bestudering ervan kan duidelijk maken hoe Nederlanders oordeelden over het koloniale project in ‘de Oost’, hoe ze zichzelf representeerden, hoe ze zich tegenover de inheemse bevolking opstelden, hoe ze de tropische natuur ervoeren en beschreven, wat hun visie was op de islam en andere religies en tal van zaken meer.

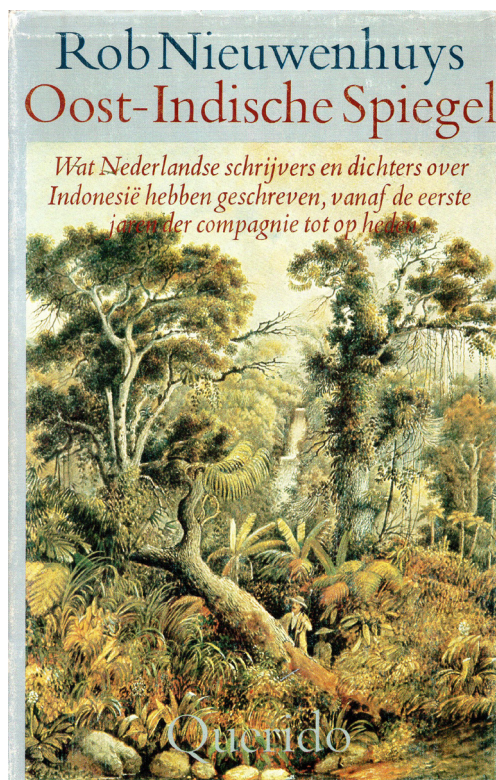
Maar literatuur is meer dan dat: teksten representeren niet alleen de werkelijkheid, maar geven die mede vorm. Zo kan men eruit te weten komen hoe de koloniale realiteit werd gerepresenteerd en gerechtvaardigd, maar tegelijkertijd zijn de teksten ‘zelf ook actoren geweest in het vormgeven van de koloniale werkelijkheid.’¹⁵ Dat gegeven is een belangrijk uitgangspunt voor *De postkoloniale spiegel*.

Dat historici nog altijd relatief weinig gebruiken van literaire teksten in hun onderzoek, is waar, maar tegelijkertijd kunnen de Nederlands-Indische letteren zich inmiddels in een constante aandacht van literatuurwetenschappers verheugen. Tot 1972 was de Nederlands-Indische literatuur slechts een ‘exotisch stiefkind’ van de Nederlandse literatuurgeschiedenis.¹⁶ Wel besteedde Jan ten Brink er in 1897 aandacht aan in zijn *Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde* en in 1931 publiceerde de Nijmeegse hoogleraar Gerard Brom *Java in onze kunst*, waarin hij ook aandacht schonk aan de literatuur, vanaf de VOC tot en met de eigen tijd.¹⁷ Het was echter Rob Nieuwenhuys die terecht als de *godfather* van de Nederlands-Indische letterenstudie wordt beschouwd.¹⁸ Zijn magnum opus is de *Oost-Indische spiegel*, waarin Nieuwenhuys volgens de ondertitel een overzicht biedt van *Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (1972).

Nieuwenhuys’ boek is uitgegroeid tot een standaardwerk, maar het kent vele feilen. Los

Omslag van Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (1978).

van het ontbreken van een notenapparaat en het feit dat Nieuwenhuys nogal eens citaten naar zijn hand zet, is het sterk gekleurd door zijn eigen voorkeuren en literaire smaak. Over de vrouwelijke auteurs die hij in het ‘Damescompartiment’ onderbracht, oordeelde hij bijvoorbeeld negatief. Desondanks is zijn *Oost-Indische spiegel* nog altijd een belangrijk naslagwerk voor iedereen die zich met de Nederlands-Indische letteren bezighoudt. In 1978 verscheen de derde, verbeterde druk en in 1982 een Engelse vertaling onder de titel: *Mirror of the Indies. A History of Dutch Colonial Literature*. Dat Nieuwenhuys’ boek nog altijd een belangrijke functie vervult, blijkt ook uit *De postkoloniale spiegel*: in bijna alle hoofdstukken wordt naar zijn literatuurgeschiedenis verwezen, al is men het lang niet altijd met hem eens.

Rob Nieuwenhuys’ enthousiasme leidde ertoe dat Peter van Zonneveld in 1985 het initiatief nam om de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde op te richten, onder auspiciën van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Het doel was om belangstellenden bij elkaar te brengen en het onderzoek te stimuleren. Samen met zijn oud-student Reggie Baay ging hij op bezoek bij Nieuwenhuys, die zich achter het initiatief schaarde.¹⁹ Van Zonneveld werd voorzitter, een functie die hij meer dan 35 jaar vervulde. Als universitair docent moderne Nederlandse letterkunde in Leiden stimuleerde hij studenten om onderzoek te doen naar Nederlands-Indische literatuur en zelf publiceerde hij er ook veelvuldig over.

Met ingang van 1986 verscheen het eerste nummer van het tijdschrift *Indische Letteren*, dat zich – in navolging van Nieuwenhuys’ studie – ten doel stelde de studie te bevorderen van ‘wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven’. Daartoe worden ook sinds jaar en dag lezingen en symposia georganiseerd. Van meet af aan werd er gekozen voor een brede opvatting van ‘literatuur’. Uit het redactioneel van het eerste nummer: ‘Het gaat niet alleen om poëzie en fictioneel proza, maar ook om kinderliteratuur, triviale literatuur, brieven, dagboeken, memoires, reisverhalen, sommige wetenschappelijke werken, en alles wat verder nog van belang kan zijn.’²⁰ Tot op de dag van vandaag verschijnt het tijdschrift *Indische Letteren* vier keer per jaar. De meeste aandacht gaat daarin uit naar fictie, en verreweg de meeste artikelen bevatten een literair-historisch en/of biografisch perspectief.

Daarnaast zijn er inmiddels enkele overzichtswerken verschenen die het verdienen genoemd te worden. Standaardwerken zijn nog altijd E.M. Beekmans *Troubled Pleasures. Dutch Colonial Literature from the East Indies 1600-1950* (1996, twee jaar later in het Nederlands uitgekomen als *Paradijzen van weleer*) en *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* (2002), onder redactie van Theo D’haen, waarin de Nederlands-Indische literatuur ruim bedeed is.²¹ In 2015 publiceerde Jacqueline Bel de Taalunie-literatuurgeschiedenis *Bloed en rozen*, over de

▷
Rob Nieuwenhuys wordt negentig jaar, samen met de (toenmalige) redactie van *Indische Letteren*.

Van links naar rechts: Reggie Baay, Marian Fillié, Gerard Termorshuizen, Rob Nieuwenhuys, Bert Paasman, Liesbeth Dolk en Peter van Zonneveld. Leiden, 1998. Collectie Gerard Termorshuizen.

eerste helft van de twintigste eeuw, met veel aandacht voor de Indische romans die in die periode werden uitgegeven.²² Uitvoerige analyses zal men in deze werken echter tevergeefs zoeken; ze bieden vooral een overzicht.

De postkoloniale spiegel wil een aanvulling bieden op de bestaande studies en de basis vormen voor verder onderzoek. We hopen dat het boek ervoor zal zorgen dat de vele romans, novellen en verhalen die de Nederlands-Indische literatuur rijk is, opnieuw gelezen en besproken zullen worden, door algemeen belangstellenden en vakgenoten, maar zeker ook door studenten.

Een postkoloniale benadering

Wat *De postkoloniale spiegel* ook anders maakt dan de meeste studies van de Nederlands-Indische letteren, is dat we voor een postkoloniale benadering kiezen.²³ We richten ons, anders dan Nieuwenhuys, alleen op romans, novellen en verhalen. Andere genres, zoals non-fictie, toneel en poëzie, worden buiten beschouwing gelaten. De reden daarvoor is dat we – in navolging van de literatuurwetenschapper Edward Said – ervan uitgaan dat fictie grote invloed heeft uitgeoefend op het denken. Said heeft er met zijn gezaghebbende werk *Orientalism* (1978) de aandacht op gevestigd dat teksten bestaan uit representaties van de werkelijkheid, maar dat die representaties niet de realiteit, maar een visie daarop weergeven.²⁴ Volgens Said is er een oriëntalistisch beeld ontstaan van de Oriënt, dat krachtiger is dan de werkelijkheid zelf. Om zijn stelling uit te werken maakte hij gebruik van het door de Fransman Michel Foucault gemunte begrip ‘discours’. Representaties in een tekst zijn niet louter een individuele aangelegenheid, maar worden gedetermineerd door een groter geheel van teksten, kennis en beelden, die samen een discours vormen. Volgens Said was

het oriëntalistische discours zo sterk dat iedereen zijn eigen interpretatie van de werkelijkheid daardoor liet bepalen. Dit resulteerde in een beeld van de Oriënt dat meer zegt over het 'Westen' dan over het 'Oosten' zelf. Said beargumenteert dat het 'Westen' er belang bij had dat in het koloniale discours een bepaalde visie op het 'Oosten' dominant was: een visie die het 'Westen' superieur deed zijn aan het 'Oosten' en waarin het 'Westen' het 'Oosten' domineerde.

Fictie heeft volgens Said een belangrijke bijdrage geleverd aan de creatie van dit discours. 'Oosterlingen' werden in literaire werken systematisch als inferieur afgeschilderd: gelijkend op dieren, lui, initiatiefloos, vies, leugenachtig, onwetend en bovenal: 'anders'. Europeanen daarentegen werden bijna altijd voorgesteld als toonbeelden van 'beschaving'. Het 'Westen' stond voor kracht, mannelijkheid en Verlichting; het 'Oosten' voor zwakheid, vrouwelijkheid en achterlijkheid. Die beeldvorming diende als rechtvaardiging van het imperialisme: degene die inferieur was, vroeg er als het ware om gecorrigeerd, opgevoed en 'beschaafd' te worden door de 'superieure' Europeaan.

Said zag de negentiende eeuw als de tijd van de opkomst van het 'Westen'. Het was een periode waarin Europa aanspraak maakte op een groot deel van de wereld. De beeldvorming van het 'Oosten' was echter niet nieuw, maar kende een lange voorgeschiedenis, die terugging tot de klassieke oudheid. In de negentiende eeuw nam dit discours een nieuwe gedaante aan onder invloed van (sociaal-)darwinistische rassentheorieën, waarin het 'witte' ras beschouwd werd als de hoogste graad van de menselijke ontwikkeling. Die superioriteit verschafte de 'witte' man *imperial eyes*: de macht om te kijken, te oordelen, te classificeren én te overheersen.²⁵ Deze oriëntalistische traditie, met het bijbehorende netwerk van racisme en stereotypen – het 'culturele archief' – is volgens Said zó invloedrijk dat ze tot op de dag van vandaag actief is. Het imperialisme is volgens hem, ondanks de dekolonisatie, nooit geëindigd.

Said was vooral geïnteresseerd in de positie van individuele auteurs. In hoeverre kon een schrijver zich aan de sturende kracht van het discours onttrekken? In *Orientalism* veronderstelde Said nog dat de individuele schrijver daartoe niet in staat was; het discours was te krachtig om er niet door beïnvloed te raken. Maar later liet hij doorschemeren dat hij hierover enigszins anders was gaan denken. In zijn boek *Culture and Imperialism* (1993) gaf hij zelfs een Nederlands voorbeeld van een auteur – Eduard Douwes Dekker, Multatuli – die in een koloniale context een kritisch, zelfs antikoloniaal geluid had vertolkt.²⁶

In de loop der tijd is er de nodige kritiek gekomen op Said's theorie. Het aan Foucault ontleende begrip 'discours' zou door hem te vrij geïnterpreteerd zijn en door zijn verzet tegen het westerse 'oriëntalisme' maakte hij zich volgens zijn critici schuldig aan datgene waar hij zelf fel

tegen ageerde: door te doen alsof het ‘Westen’ wel bestond, zou hij zich bezondigen aan ‘Occidentalisme.’²⁷ Daarnaast nam men het Said kwalijk dat hij te veel generaliseerde en door alle nadruk op stereotypen te weinig recht deed aan de complexiteit van de werkelijkheid. Desondanks blijft Said gelden als een van de grondleggers van de postkoloniale theorievorming. Naast Said heeft ook de Frans-Martinikaanse auteur Frantz Fanon grote invloed gehad op het postkoloniale denken met *Peau noire, masques blancs* uit 1952 en *Les damnés de la terre* uit 1961.²⁸ Postkoloniale wetenschappers zijn kritisch ten aanzien van het kolonialisme en proberen mythen en machtspatronen bloot te leggen. Met het begrip ‘postkoloniaal’ wordt in de *postcolonial studies* dus niet ‘post-koloniaal’ bedoeld (datgene wat na de periode van het kolonialisme komt), maar een kritische benadering van koloniale teksten.

Sinds het verschijnen van Saida's *Orientalism* en *Culture and Imperialism* heeft de postkoloniale literatuurbenadering zich ontwikkeld tot een bloeiend internationaal vakgebied. Verschillende theoretici stelden de ideeën van Said de afgelopen decennia bij of werkten ze verder uit. De Indiase wetenschapper Gayatri Spivak legde in 1988 het accent op gender en de ‘subaltern’ in haar beroemde essay ‘Can the subaltern speak?’²⁹ Bill Ashcroft, Gareth Griffiths & Helen Tiffin vestigden in *The Empire Writes Back. Theory and Practice in Post-Colonial Literatures* (1989) de aandacht op het ‘terugschrijven’ door schrijvers uit de voormalige koloniën.³⁰ Toni Morrison werkte in *Playing in the Dark. Whiteness and the Literary Imagination* (1992) het concept van ‘the Other’ uit en onderscheidde zogenaamde *othering*-strategieën: uitsluitingsmechanismen die de inheemse bevolking als de ‘Ander’ representeren.³¹

Mary Louise Pratt richtte zich in haar inmiddels befaamde boek *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation* (1992, herziene versie 2008) op reisverhalen en introduceerde het begrip *contact zone*: de culturele ruimte waarin de westerling en de ‘Ander’ elkaar tegenkomen en de onderlinge machtsverhoudingen bepaald worden door het koloniale discours.³² Homi Bhabha introduceerde in de jaren negentig begrippen als hybriditeit, mimicry en ‘the third space’ in onder meer *The Location of Culture* (1994).³³ Meer recent trok ook de Amerikaanse filosoof Kimberlé Williams Crenshaw in 1989, de aandacht. Daarin gaat het om de analyse van de verwevenheid van gender, ras, opleiding en cultuur en andere criteria die tot uitsluiting leiden.³⁴

Een belangrijk synthetiserend werk, waarin de voornaamste conclusies van de *postcolonial studies* uiteen worden gezet, is Elleke Boehmers *Colonial and Postcolonial Literature. Migrant Metaphors* (1995, tweede druk 2005). Daarin geeft ze, op basis van de Engelstalige koloniale en postkoloniale literatuur, een overzicht van de voornaamste (retorische)

strategieën en technieken die daarin voorkomen.³⁵ Net als Said beklemtoont ze dat het *Empire* voor een belangrijk deel een ‘textual undertaking’ was. Teksten representeerden niet alleen de werkelijkheid maar gaven die mede vorm: ‘The belief here is that colonialist and postcolonial literatures did not simply articulate colonial or nationalist preoccupations; they also contributed to the making, definition, and clarification of those same preoccupations.’³⁶ Al deze postkoloniale benaderingen vragen erom romans uit de koloniale tijd kritisch te herlezen.

In Nederland is de invloed van de postkoloniale literatuurkritiek lange tijd beperkt gebleven, met name in het veld van de Nederlands-Indische letterkunde. Nog in 2012 hielden Elleke Boehmer en Frances Gouda een pleidooi voor ‘neerlandophone postcolonial studies’. Ze uitten kritiek op het feit dat er in de Nederlands-Indische letterenstudie nog altijd weerzin tegen een postkoloniaal perspectief bestond, iets wat volgens de auteurs samenhang met de weigering om in het reine te komen met het eigen koloniale verleden. Vooral het tijdschrift *Indische Letteren* kreeg er in hun bijdrage van langs, omdat de meeste auteurs daarin volgens hen halsstarrig weigerden kennis te nemen en gebruik te maken van de postkoloniale inzichten.³⁷

Uitzonderingen in het Nederlandse taalgebied waren Jacqueline Bel, Maaïke Meijer, Pamela Pattynama en Olf Praamstra. Ook Siegfried Huijgen wees meermalen op het belang van een postkoloniale benadering, al richtte zijn onderzoek zich vooral op Zuid-Afrika.³⁸ Hij hield al in 1995 in *Indische Letteren* een pleidooi om representaties in koloniale teksten en het daarin vervatte ‘koloniaal discours’ kritisch te analyseren.³⁹ De laatste jaren is de postkoloniale benadering steeds meer omarmd door – vooral

◀
Vrouwen poseren bij
een spiegel en een
kaptafel te Surakarta,
1888. Collectie
Universiteitsbibliotheek
Leiden, KITLV 408265.

jonge(re) – onderzoekers, wat geleid heeft tot de verschijning van studies met een postkoloniale signatuur.⁴⁰ In dat licht bezien is *De postkoloniale spiegel* een logische vervolgstap.⁴¹

Het probleem van de Nederlandse taalpolitiek

In *De postkoloniale spiegel* wordt de Nederlands-Indische letterkunde herlezen: teksten van auteurs die in het Nederlands over Indië en Indonesië hebben geschreven. Tot op heden is het Indonesische perspectief in Nederland grotendeels genegeerd. In het kader van de Nederlandse *Vergangenheitsbewältigung* is het cruciaal om ook aandacht te besteden aan hoe de Indonesiërs de kolonisatie van hun land hebben ervaren. De werkelijkheid is echter weerbarstig. Dat is geen kwade opzet: Nederlandstalige *counter-archives* zijn nu eenmaal zeldzaam. Dit houdt verband met de taalpolitiek die de Nederlanders in ‘de Oost’ voerden. Het leren van de Nederlandse taal in de kolonie was voorbehouden aan een kleine elite; de meerderheid van de Indonesiërs was ervan uitgesloten. Ze hoefden de taal ook niet te leren, omdat de Nederlanders zich van het Maleis bedienden.

Tot 1863 was er nauwelijks sprake van Nederlands taalonderwijs voor Indonesiërs. Die keuze was zonder meer politiek gemotiveerd. Kees Groeneboer merkt hierover in zijn dissertatie op: ‘Explicitly rejecting a language and education policy such as pursued by the English in British India, the Dutch decided against Western education on a large scale. An uncontrolled spread of Western knowledge by means of a European language would only endanger the existence of the colony.’⁴² De Nederlandse schrijver Rudy Kousbroek verwoordde het zo: een teveel aan Indonesiërs dat de Nederlandse taal machtig was, werd door de kolonisator gezien als een ‘bedreiging voor de zogenaamde “harmonieuze ontwikkeling van de inlandse bevolking”, lees: een bedreiging voor de Nederlandse suprematie.’⁴³

Alleen voor een beperkt aantal kinderen van welgestelde inheemse families en soms ook van Chinese families werd een uitzondering gemaakt. Het idee daarachter was dat het opleiden en ‘beschaven’ van een inheemse elite voordelig zou zijn voor het wederzijds begrip en het vertrouwen zou versterken tussen kolonisator en gekoloniseerden. Pas vanaf circa 1865 namen de mogelijkheden voor Indonesiërs om Nederlands te leren toe, maar het aantal dat dit daadwerkelijk deed, bleef beperkt: rond 1900 waren het er niet meer dan vijfduizend. Het aantal Nederlandssprekende Chinezen bedroeg in die tijd circa zeshonderd. In de twintigste eeuw kwam er, in het kader van de ethische politiek van de Nederlanders, meer aandacht voor het leren van Nederlands door Indonesiërs, wat gezien werd als een ‘Gateway to the West’ en als een manier om de autonomie van de inheemse bevolking op den duur te vergroten. De toegang

tot Nederlandstalig onderwijs in de kolonie werd versoepeld, maar dat leidde er niet toe dat grote groepen werden toegelaten. In 1942 beheersten weliswaar circa 860.000 Indonesiërs de Nederlandse taal, maar dat was toch niet meer dan slechts één procent van de hele bevolking.⁴⁴

De koloniale apartheidspolitik betrof dus ook de Nederlandse taal. Die afwijkende taalpolitiek van de Nederlanders is van grote invloed geweest op de koloniale letterkunde. Waar het in het Britse, Spaanse, Portugese of Franse onderzoek gebruikelijk is om ook inheemse perspectieven te bestuderen, omdat de gekoloniseerden in de taal van de overheerser schreven, is dat voor de Nederlands-Indische context lastiger. Het aantal Indonesiërs dat zich van de taal van de overheerser bediende, bleef namelijk beperkt. Rudy Kousbroek merkte terecht op dat de Indonesische letterkunde in het Nederlands van zeer geringe omvang is: ‘Een paar romans (hoeveel? vijf?), gedichten, memoires, brieven en wat essays, een magere oogst voor de bekende drie glorieus eeuwen van Nederlandse kolonisatie. Genoeg voor een scriptie, maar te weinig voor een proefschrift.’⁴⁵

In 1996 problematiseerde Peter van Zonneveld in een bijdrage aan de comparatieve bundel *Weer-werk. Schrijven en terugschrijven in koloniale en postkoloniale literaturen* eveneens het gegeven dat er in de loop van de geschiedenis zo weinig Indonesiërs in het Nederlands hebben ‘teruggeschreven’. Volgens hem was van de vele duizenden teksten die deel uitmaken van de Nederlands-Indische letteren, slechts een ‘handjevol’ afkomstig uit de kringen van de gekoloniseerden. Hij typeerde ze daarom als niet meer dan ‘krassen op een rots’ – daarmee verwijzend naar het gelijknamige werk van de romanière Hella S. Haasse uit 1970. Zij had de titel van haar boek weer ontleend aan een brief van de Nederlandse schrijver Willem Walraven vanuit Indië, waarin hij opmerkte: ‘Wij leggen het hier af, zelf, of in ons nageslacht, maar aan hen verandert niets. Nog geen krasje op een rots betekent onze invloed...’⁴⁶

Aan die constatering verbindt Van Zonneveld de conclusie dat je met het concept *writing back* van Bill Ashcroft, Gareth Griffiths and Helen Tiffin in hun boek *The Empire writes back* (1989/2002), dat inmiddels in de *postcolonial studies* een vast gegeven is, wat Nederlands-Indië betreft niet of nauwelijks uit de voeten kunt. Volgens Van Zonneveld waren er maar twee mogelijkheden om in deze lacune te voorzien. In de eerste plaats kan men onderzoeken hoe Indonesiërs in Nederlandse bronnen gerepresenteerd worden. Dit zegt natuurlijk meer over het Nederlandse dan over het Indonesische perspectief. In de tweede plaats zou men de Nederlandstalige teksten van Indonesiërs kunnen bestuderen.⁴⁷ Dan kan men denken aan de brieven van de Javaanse aristocrate Kartini, gebundeld in *Door duisternis tot licht* (1911), aan de poëzie van de Javaanse dichter Noto Soeroto, de *Indonesische overpeinzingen* (1945) van Sutan Sjahrir of aan de twee enige romans die door Indonesiërs in het Nederlands geschreven

zijn: *Buiten het gareel* (1940) van Suwarsih Djojopuspito en *Widijawati* (1948) van Arti Purbani, het pseudoniem van Partini Djajadiningrat. Een derde optie zou zijn om ook literaire teksten geschreven in het Bahasa Indonesia, Javaans of andere inheemse talen in de analyse te betrekken, maar dat gaat het bestek van dit boek – dat zich enkel richt op Nederlandstalige teksten – te buiten.

De postkoloniale spiegel

Een overzichtsstudie van de Nederlands-Indische letterkunde, van Multatuli tot heden, geschreven vanuit een postkoloniaal perspectief, gericht op het blootleggen van ongelijke machtsrelaties en *othering*-strategieën door middel van een kritische discoursanalyse, was er tot op heden nog niet. Bijna vijftig jaar na het verschijnen van Rob Nieuwenhuys' *Oost-Indische spiegel* hebben de samenstellers van *De postkoloniale spiegel* aan wetenschappers uit Nederland en daarbuiten die in hun werk gebruikmaken van postkoloniale theorieën, gevraagd om een oeuvre, een iconisch boek of enkele werken van één auteur uit de Nederlands-Indische literatuur als uitgangspunt te nemen voor een tegendraadse herlezing, met gebruikmaking van een waaier aan postkoloniale inzichten.

Het resultaat is een gefragmenteerde, gebarsten spiegel van de Nederlands-Indische letteren. Het oude beeld van het kolonialisme als een tijd van *tempo doeloe*, van heimwee naar 'exotische' natuuraferelen en van overpeinzingen over de koloniale genoegens van weleer, ligt in gruzelementen. De hoofdstukken in dit boek maken duidelijk dat het Nederlandse koloniale project, zoals elke vorm van kolonialisme, onlosmakelijk verbonden was met geweld, racisme, onderdrukking en uitsluiting. Het was een systeem gebaseerd op 'witte' privileges, die werden gelegitimeerd met vermeende tegenstellingen tussen 'wij' versus 'zij', 'beschaafd' versus 'onbeschaafd', 'superieur' versus 'inferieur', 'wit' versus 'zwart', 'man' versus 'vrouw'. Deze opposities zijn doorgedrongen tot in de vezels van onze samenleving en een blijvende oorzaak van segregatie, zoals Gloria Wekker en Ann Laura Stoler hebben laten zien.⁴⁸

De postkoloniale spiegel kent een chronologische opbouw en geeft een overzicht van de literatuur in de periode 1860 tot heden. Het eerste boek dat besproken wordt, is de eerste Indische roman, Multatuli's *Max Havelaar*; het laatste is de roman *Lichter dan ik* (2019) van Dido Michielsen. In 26 hoofdstukken passeren in totaal veertien vrouwelijke en dertien mannelijke Nederlands-Indische schrijvers de revue. Samen geven de hoofdstukken een beeld van de literaire rijkdom van de Nederlands-Indische letteren. Natuurlijk is er aandacht voor canonieke auteurs als Louis Couperus, P.A. Daum, E. du Perron, Carry van Bruggen, Maria Dermoût en

Jeroen Brouwers. Maar we besteden ook aandacht aan minder bekende of zelfs aanvankelijk buiten de canon gevallen schrijvers, zoals de vrouwelijke auteurs die romans door Nieuwenhuys werden ondergebracht in het ‘Damescompartiment’: Annie Foore, Mina Kruseman, Melati van Java en Thérèse Hoven. Ook is er een afzonderlijk hoofdstuk over de twee enige Indonesische auteurs die romans in het Nederlands hebben gepubliceerd: Suwarsih Djojopuspito en Arti Purbani. De jeugdliteratuur komt in twee hoofdstukken aan de orde: Melati van Java schreef het bekend geworden meisjesboek *Angeline’s beloften* (1879) en Hindericus Scheepstra *Ot en Sien in Nederlandsch Oost-Indië* (1911), waarin de bekende van oorsprong Drentse kleuters zijn overgeplaatst naar de tropen.

Er bestaat, zoals hierboven al is betoogd, niet één postkoloniale theorie. De auteurs in dit boek maken gebruik van een arsenaal aan theoretische postkoloniale benaderingen. Zo is er in vrijwel alle bijdragen aandacht voor de representatie van de inheemse bevolking en (*othering*-) strategieën waarmee ze als ‘anders’ (dierlijk, kinderlijk, inferieur) wordt weggezet. Ook het racisme ten aanzien van ‘tussengroepen’ als Indo-Europeanen, Arabieren en Chinezen vormt een terugkerend thema in de hoofdstukken. De positie van auteurs uit de koloniale tijd die als kritisch of zelfs antikoloniaal te boek staan, zoals Multatuli, Daum en Couperus, wordt opnieuw onder de loep genomen. De werken van schrijvers uit de post-koloniale periode worden herlezen met het oog op sporen van de koloniale ideologie die daarin bewaard zijn gebleven. Veel van de werken in dit boek getuigen van het *colonial drama*: als gevolg van het gekozen westerse (vertel)perspectief wordt de inheemse bevolking in de marge gedrongen en uit het zicht verdreven. Petra Boudewijn, Judit Gera en Jaap Grave laten zien hoe de postkoloniale term ‘palimpsest’ kan worden toegepast. Dat is een begrip dat gehanteerd wordt om een literair procedé mee aan te duiden met behulp waarvan ingesleten patronen in de dominante koloniale beeldvorming ‘herschreven’ kunnen worden.

Behalve de meer klassieke – maar voor de neerlandistiek desondanks vernieuwende – postkoloniale analyses, worden in een aantal hoofdstukken ook nieuwe benaderingen voorgesteld. Nick Tomberge laat bijvoorbeeld zien wat het oplevert om onderzoek te doen naar de representatie van ‘racial hair’ in romans van Melati van Java. Olf Praamstra, Gloria Wekker en Liesbeth Minnaard kiezen voor een intersectioneel perspectief en laten zien hoe ideeën over gender, klasse en ras op elkaar inwerken en elkaar beïnvloeden. Elleke Boehmer en Coen van ’t Veer houden een pleidooi voor het integreren van *queer*-theorie in de *postcolonial studies* en illustreren dat aan de hand van Couperus’ *De stille kracht*. Zo presenteert *De postkoloniale spiegel* een staalkaart van postkoloniale inzichten en benaderingen.

Opbouw van het boek

Dit boek bestaat uit drie delen, die corresponderen met historische tijdvakken. Het eerste deel, ‘Het oude Indië’, gaat in op de tweede helft van de negentiende eeuw. Natuurlijk is daarin aandacht voor Eduard Douwes Dekker, die zich verzette tegen de uitbuiting van de Javaan. Zowel Said als de Indonesische schrijver Pramoedya Ananta Toer beschouwde hem als een antikoloniale auteur, maar Jacqueline Bel laat zien dat hij dit slechts tot op zekere hoogte was. Tegelijkertijd was Multatuli wel een auteur tot wie iedere Nederlands-Indische schrijver die na hem kwam, zich moest verhouden. Mede dankzij hem kwam er omstreeks 1870 een einde aan het Cultuurstelsel, het in 1830 geïntroduceerde belastingstelsel dat boeren dwong om een vijfde deel van hun grond te verbouwen met producten voor de Europese markt. Hierna brak het tijdperk van de particuliere ondernemers aan. Gelokt door het vooruitzicht om in relatief korte tijd fortuin te maken, trokken veel Nederlanders naar ‘de Oost’.

De verschillende teksten in dit deel maken duidelijk dat, hoe kritisch een auteur ook in het leven stond en hoezeer hij of zij ook probeerde zich te verplaatsen in de inheemse bevolking, hij/zij zich niet kon onttrekken aan het koloniale discours dat zijn/haar denken beheerste. P.A. Daum bijvoorbeeld schreef de roman *Aboe Bakar* (1894), waarin een inheemse moslim de hoofdrol speelt die kritiek uit op de Nederlanders. Maar dat gegeven neemt niet weg dat het boek door en door koloniaal is: de wijze van representeren zegt meer over de westerse denkbeelden over het ‘Oosten’ dan over het ‘Oosten’ zelf. Hetzelfde geldt voor het werk van Mina Kru-seman: ze mocht dan als feministe ijveren voor gelijke rechten voor vrouwen, dat hield niet in dat ze de inheemsen als gelijkwaardig beschouwde.

Het tweede deel, ‘Van Indië naar Indonesië’, gaat over de eerste helft van de twintigste eeuw. In 1899 publiceerde Conrad Theodor van Deventer in *De Gids* het artikel ‘Een eereschuld’, waarin hij Nederland op zijn verplichtingen ten aanzien van de kolonie wees. Hiermee brak het tijdvak van de ‘ethische’ politiek aan, die niet alleen gericht was op exploitatie, maar ook op de belangen van de inheemse bevolking. Daarom gingen de Nederlanders investeren in onderwijs, gezondheidszorg en infrastructuur, wat voor een europeanisering van Indië zorgde. In 1901 legde koningin Wilhelmina in haar troonrede de nadruk op de ‘zedelijke roeping’ tegenover de Indonesiërs. Het Nederlandse kolonialisme nam de vorm aan van ontwikkelingshulp, maar de Indonesiër bleef vanzelfsprekend de ‘Ander’, zelfs in een kritisch boek als *Koelie* van Madelon Székely-Lulofs.

Net als in het vorige deel komt ook hier de moeilijke positie van de Indo-Europeanen in Indië naar voren. Al golden ze – in tegenstelling tot de ‘Eurasians’ in de Britse koloniën – voor de wet als Europeaan, ze waren niet wit genoeg om Europees te zijn en voelden zich tegelijkertijd verheven boven de inheemse bevolking. De problematiek van de Indo-Euro-

pese bevolkingsgroep en het grove racisme waarmee deze geconfronteerd werd, staat bijvoorbeeld centraal in het artikel van Olf Praamstra over Victor Ido. In dit deel is er ook aandacht voor Suwarsih Djojopuspito en Arti Purbani, Indonesiërs die een Europese opvoeding kregen en in het Nederlands schreven. Zij lieten een kritisch tegengeluid horen, al werden ook zij onmiskenbaar beïnvloed door de Nederlandse aanwezigheid in hun land. In hun romans wordt duidelijk dat er barsten komen in het onverwoestbaar geachte bastion van het Nederlandse kolonialisme.

Gouverneur-generaal B.C. de Jonge deed in 1936 de uitspraak dat de Nederlanders al driehonderd jaar in Indië zaten en dat er nog wel driehonderd jaar bij zouden komen voordat de kolonie rijp zou zijn voor zelfstandigheid.⁴⁹ Tien jaar later stond Indonesië op eigen benen. De opkomst van het nationalisme, het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en de bezetting van Indië door de Japanners brachten het verzet tegen de koloniale overheersing in een stroomversnelling. In 1945 verklaarde Indonesië zich, zoals gezegd, onafhankelijk.

De periode van 1945 tot heden staat centraal in het derde en laatste deel van het boek, ‘Terugkijken en tegenschrijven’. Hoe gingen schrijvers om met de nieuwe realiteit, waarin Indië, waaraan ze vele goede herinneringen hadden, niet meer van Nederland was? Duidelijk wordt in elk geval dat veel koloniale stereotypen na 1945 bleven bestaan. Oeuvres als dat van A. Alberts, Jeroen Brouwers, F. Springer – die ‘post-koloniaal’ zijn (dat wil zeggen: geschreven na de koloniale tijd) – bevatten kenmerken die ook in de koloniale literatuur voorkomen. Dat geldt ook voor het vroege werk van Rob Nieuwenhuys, al maakte hij later, zoals gezegd, een ontwikkeling door. Ook het racisme bleef latent aanwezig, zoals blijkt uit *Geen gewoon Indisch meisje* (1983) van Marion Bloem. Maar er zijn ook kritische stemmen. Alfred Birney, auteur van *De tolk van Java* (2016), dwingt de Nederlanders om anders naar hun eigen verleden te kijken. Zo biedt *De postkoloniale spiegel* een overzicht van de Nederlands-Indische literatuur van de afgelopen 160 jaar.

Besluit

Woorden bevatten representaties en representaties zijn politiek geladen. Wie over het koloniale verleden van Nederland in Indië schrijft, ontkomt er niet aan zich daarvan rekenschap te geven. In *De postkoloniale spiegel* wordt daarom (met uitzondering van citaten) de moderne Indonesische spelling voor (plaats)namen en woorden gehanteerd. Voor het aanduiden van de oorspronkelijke bewoners van de archipel is voor de term ‘inheems(en)’ gekozen, als synoniem van het Engelse ‘indigenous’. Dat had ook ‘Indonesisch’ en ‘Indonesiër’ kunnen zijn, maar deze benamingen kwamen pas na het eerste kwart van de twintigste eeuw in zwang en

het gebruik daarvan door het hele boek heen zou daarom vaak anachronistisch zijn. De term ‘inheems(en)’ heeft dat probleem niet.⁵⁰ We volgen het advies van *Woorden doen ertoe. Een incomplete gids voor woordkeuze binnen de culturele sector* (2021), een uitgave van het Tropenmuseum, Afrikamuseum, Museum Volkenkunde, Wereldmuseum. Daarin wordt ‘inheems’ aangeduid als een ‘geëmancipeerde term, deels dankzij de Verklaring over de Rechten van Inheemse Volkeren door de VN in 2007’.⁵¹

Dit boek zou er niet gekomen zijn zonder de hulp van velen. In de eerste plaats danken we de auteurs voor hun enthousiaste bereidwilligheid om mee te werken en voor hun mooie hoofdstukken. Olf Praamstra, die ons in vele opzichten heeft geïnspireerd, danken we voor zijn vele adviezen. Susanne Onel nam op deskundige en de haar kenmerkende kritische wijze de eindredactie voor haar rekening: een enorm werk, waarvoor we haar erkentelijk zijn. Lotte van den Bosch hielp ons als student-assistent bij het persklaar maken van de kopij en bij het maken van het register. Kasper van Ommen en Nico van Rooijen van de Universitaire Bibliotheken Leiden bedanken we voor hun hulp bij het verzamelen van de illustraties uit de collectie van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV).

►
Spiegelhandelaars tegenover
parlementsgebouw in Jakarta, 1985. Collectie
Universiteitsbibliotheek Leiden, KITLV Or.
27:180 – photo 321.

